

جغرافیای تاریخی شمال آذربایجان و قفقاز بر پایه منابع عصر صفوی

(۹۰۷-۸۵۱ ق. / ۱۴۵۵-۱۵۰۱ م.)

چکیده

وقایع نگاران عصر صفوی در خلال نیمه دوم قرن نهم الی دهم هجری/پانزدهم تا شانزدهم میلادی، اقدامات نظامی مشایخ متأخر خاندان صفوی در نواحی شمال آذربایجان و برخی مناطق قفقاز را به ثبت رسانده‌اند. در بدو امر، هدف اصلی گزارشات، توجیح رویکرد دینی مشایخ مذکور در مواجهه با مناطق غیرمسلمان نشین در فراسوی مرزهای آذربایجان بوده است، معذک به اتکای همین اطلاعات، نمونه‌هایی هرچند مجمل از مسائل مرتبط با مردم‌شناسی و جغرافیای تاریخی نواحی یادشده به دست می‌آید. در این ارتباط، سؤال هرچند ساده پژوهش حاضر، عبارت است از اینکه: اظهارات مورخان صفوی، چه مباحثی را در حوزه جغرافیای سیاسی و انسانی شمال آذربایجان و قفقاز معلوم می‌دارد؟ پرسش یادشده ما را به این فرضیه رهنمون می‌سازد که: عامل جغرافیایی، نقشی تأثیرگذار بر حوادث تاریخی آن دوران داشته و به تبع اقدام‌ها و چالش‌های پیش روی مشایخ صفوی، مسالک مورد نظر آنان در آذربایجان و قفقاز، محل کنجکاوی و مذاقه تیزبینانه مورخان قرار گرفته است. روش تحقیق حاضر، بر پایه تبیین‌های «روایی و علی» بوده و داده‌ها نیز بر اساس منابع عصر صفوی و پژوهش‌های متعارف جدید جمع‌آوری شده است. اما، یافته اصلی تحقیق، بیانگر دو نکته اساسی‌ست: اولاً؛ اطلاعات ارائه شده با ویژگی‌های کنونی شمال آذربایجان و قفقاز همخوانی قابل قبولی دارد. ثانیاً؛ از نقطه نظر مورخان مذکور، توزیع جغرافیایی مناطق صرفاً به دلیل معرفی نقش‌های مواصلاتی آن حائز اهمیت بوده و لذا، این دانستنی‌ها تنها بخش کوچکی از مجهولات ما نسبت به آن دوران را پاسخ می‌دهد.

واژگان کلیدی: جغرافیای تاریخی، آذربایجان، قفقاز، فرهنگ عامه، مشایخ صفوی.

استناد (آپا): پناهی خیای، ش. جغرافیای تاریخی شمال آذربایجان و قفقاز بر پایه منابع عصر صفوی (۹۰۷-۸۵۱ ق.

/ ۱۴۵۵-۱۵۰۱ م.). ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۳، بهار

۱۴۰۳. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

دکتر شهرام پناهی خیای

ایمیل:

Sh.panahi@iaua.ac.ir
Xivavi4@gmail.com

وابستگی:

دکتری تاریخ و عضو هیأت علمی

دانشگاه آزاد اسلامی واحد

شهربابک

Kuzey Azerbaycan ve Kafkasya'nın Safevi Kaynaklarına Göre Tarihi Coğrafyası (851-907 / 1455-1501)

Dr. Şehram Panahi
Hiyavi

E-posta:

Sh.panahi@iau.ac.ir
Xiyavi4@gmail.com

Üyelik:

Öğr. Üyesi, Islamic Azad
University, Shahr Babak
Branch/IRAN

Özet

Safevi dönemi tarihçileri, 10. / 16. yüzyılların ikinci yarısında Kuzey Azerbaycan ve Kafkasya'nın bazı bölgelerinde Safevi şeyhlerinin son dönem askeri faaliyetlerini kayıt altına almışlardır. Başlangıçta bu kayıtların temel amacı, söz konusu şeyhlerin Azerbaycan sınırlarının ötesindeki gayrimüslim bölgelere yönelik dini politikalarını meşrulaştırmaktır. Fakat bu bilgilere dayanarak, bahsi geçen bölgelerin etnografya ve tarihi coğrafyasıyla ilgili kısa örnekler de bulmak mümkündür. Bu çerçevede araştırma sorusu şudur: Safevi tarihçilerinin ifadeleri, Kuzey Azerbaycan ve Kafkasya'nın siyasi ve beşeri coğrafyası alanında hangi konuları aydınlatmaktadır? Bu soru bizi şu hipoteze yönlendirmektedir: Coğrafi faktör, o dönemin tarihi olaylarında önemli bir rol oynamıştır ve buna bağlı olarak Safevi şeyhlerinin Azerbaycan ve Kafkasya'da seçtikleri rotalar, tarihçilerin ilgi ve inceleme konusu olmuştur. Araştırma yöntemi, betimleyici ve nedensellik açıklamalarına dayanmakta ve veriler Safevi kaynakları ve yeni ve geleneksel araştırmalar ışığında toplanmıştır. Fakat araştırmacının temel bulgusu iki temel noktaya işaret etmektedir: Birincisi, sunulan bilgiler Kuzey Azerbaycan ve Kafkasya'nın güncel özellikleriyle uyumluluk göstermektedir. İkincisi, söz konusu tarihçiler açısından bölgelerin coğrafi dağılımı sadece iletişim ağlarındaki rollerinden dolayı önemlidir ve bu nedenle bu bilgiler, o dönemle ilgili bilmediklerimiz hakkında sadece küçük bir kısmı yanıtlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarihi coğrafya, Azerbaycan, Kafkasya, halk kültürü, Safevi şeyhleri.

CITATION (APA): Panahi Hiyavi, Ş. Kuzey Azerbaycan ve Kafkasya'nın Safevi Kaynaklarına Göre Tarihi Coğrafyası (851-907 / 1455-1501). Urmiye: Üç Aylık “Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar” Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 03, Bahar 2024, ISSN: 3041-8690.

Səfəvi Dövrü Kaynaklarına Əsaslanan Şimali Azərbaycan və Qafqazın Tarixi Coğrafiyası (851-907 / 1455-1501)

Dr.Şəhram Pənəhi

E-poçt:

Sh.panahi@iaua.ac.ir
Xivavi4@gmail.com

Mənsubiyyət:

Tarix Doktoru

Islamic Azad University,
Shahrabak Branch/IRAN

Xülasə

Səfəvi dövrü tarixçiləri, doqquzuncu əsrin onuncu ildən onuncu əsrin on birinci ilinə (hicri) və ya on beşinci əsrin altıncı ildən on beşinci əsrin on birinci ilinə (miladi) qədər olan dövrə Səfəvi hanedanının son dövr şeyxlərinin Şimali Azərbaycan və Qafqaz bölgələrindəki hərbi fəaliyyətlərinə dair hesabatlar qeydə alıblar. İlk növbədə, hesabatların əsas məqsədi, deyilən şeyxlərin Azərbaycan sərhədlərinin ötəsindəki gayrimüsəlman yerlərlə qarşılaşdıqlarında dini yanaşmalarını ədalətləndirməkdir. Beləliklə, bu məlumatlara əsaslanaraq, deyilən bölgələrin etnoqrafiya və tarixi coğrafiyası ilə bağlı bəzi nümunələr, hər neçin ki, özətləşdirilmiş şəkildə ortaya çıxır və əldə edilir. Bu bağlamda, bu çalışmanın sadə bir sualı var: Səfəvi tarixçiləri, Şimali Azərbaycan və Qafqazın siyasi və mənsəbi coğrafiyası haqqında hansı məsələləri bilir? Deyilən sual bizi bu hipotezə yönəldir: Coğrafi faktor, o dövrün tarixi hadisələri üzərində təsirli bir rol oynamışdır və Səfəvi şeyxlərinin Azərbaycan və Qafqazdakı məqsədləri və çətinlikləri, deyilən bölgələrin tarixçilərinin maraqlı və dərinliyinə layiq yerlərə qoyulmuşdur. Bu tədqiqatın araşdırma üsulu, "mənasını və səbəbini" izahlar əsasında qurulub və məlumatlar, Səfəvi dövrünün mənbələrinə və müasir ənənəvi araşdırmalara əsaslanaraq toplanıb. Lakin, araşdırmanın əsas nəticəsi iki əsas nöqtəni ortaya qoyur: Birincisi, təqdim edilən məlumatlar, hazırkı Şimali Azərbaycan və Qafqazın xüsusiyyətləri ilə müvafiq uyğunluğa malikdir. İkincisi, deyilən tarixçilərin baxış açısından, bölgələrin coğrafi dağılışı, yalnız əlaqə rollarını təqdim etmək məqsədilə əhəmiyyətli olmuşdur və beləliklə, bu məlumatlar yalnız o dövrə aid bilinməzlərimizin kiçik bir hissəsini aydınlatır.

Açar sözlər: Tarixi coğrafiya, Azərbaycan, Qafqaz, əhali mədəniyyəti, Safavi şeyxləri.

CITATION (APA): Pənəhi, Ş. Tə Səfəvi Dövrü Kaynaklarına Əsaslanan Şimali Azərbaycan və Qafqazın Tarixi Coğrafiyası (851-907 / 1455-1501). Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 03, Yaz 2024, ISSN: 3041-8690.

Dr.Shahram panahi

Email:

Sh.panahi@iau.ac.ir
Xiyavi4@gmail.com

Affiliation:

Islamic Azad University, Shahr
Babak Branch

Associated prof.Dr in History

**The Historical Geography of Northern Azerbaijan and the Caucasus Based on
Safavid Sources (851-907 / 1455-1501)**

Abstract

Chroniclers of the Safavid era recorded the military campaigns of the late Safavid sheikhs in the regions of Northern Azerbaijan and parts of the Caucasus during the second half of the 9th/15th and 10th/16th centuries. Initially, the main purpose of these reports was to justify the religious approach of the aforementioned sheikhs towards non-Muslim regions beyond the borders of Azerbaijan. However, relying on this information, we can also find brief examples of issues related to ethnography and the historical geography of the mentioned regions. In this regard, the research question is: what topics do the Safavid historians' statements reveal in the field of political and human geography of Northern Azerbaijan and the Caucasus? This question leads us to the hypothesis that the geographical factor played an influential role in the historical events of that period. Consequently, the routes chosen by the Safavid sheikhs in Azerbaijan and the Caucasus became the subject of the historians' keen curiosity and scrutiny. The research method is based on "narrative and causal" explanations. The data is collected based on Safavid sources and new conventional research. The main finding of the research indicates two essential points: First, the information provided has an acceptable compatibility with the current features of Northern Azerbaijan and the Caucasus. Second, from the point of view of the mentioned historians, the geographical distribution of the regions is only important because of their role in communication networks. Therefore, this knowledge only answers a small part of our unknowns about that period.

Keywords: Historical geography, Azerbaijan, Caucasus, folk culture, Safavid sheikhs.

CITATION (APA): Panahi, SH. The Historical Geography of Northern Azerbaijan and the Caucasus Based on Safavid Sources (851-907 / 1455-1501). Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 03, Spring 2024, ISSN: 3041-8690.

مقدمه:

جنبش مبارزاتی مشایخ صفوی که بذر آن را شیخ صفی‌الدین اردبیلی (۷۳۵-۶۵۰ ق. / ۱۳۳۴-۱۲۵۲ م.) در آذربایجان پراکند به موازات تحوّل در طریقت صفوی، به پیدایش و گسترش برخی اقدامات نظامی و تغییرات سیاسی و ایدئولوژیکی طیّ قرن هشتم تا دهم هجری / چهاردهم تا شانزدهم میلادی انجامید و به فرجام، در قالب یک حکومت شیعی به سال ۹۰۷ ق. / ۱۵۰۱ م. در تبریز تجلّی پیدا کرد. در میلنه‌های این گذار تاریخی، یعنی از نیمه دوم قرن نهم هجری / پانزدهم میلادی، آذربایجان به کانون مداوم کشمکش‌های سیاسی و لشگری میان حکومت‌های قره‌قویونلو، آق‌قویونلو و صفویان (با انگیزه کسب اقتدار و حکومت در این خطّه) تبدیل گشت؛ اینکه شیوخ متأخر صفوی (جنید، حیدر و اسماعیل میرزا)، طیّ سال‌های ۹۰۷-۸۵۱ ق. / ۱۴۴۷-۱۵۰۱ م. می‌کوشیدند تا با استیلا و یکپارچه نگه داشتن مرزهای آذربایجان تا ناحیه «دربند» در قفقاز جنوبی، وارد کارزارهای نظامی سختی شوند، این امر به لحاظ نتایج تاریخی آموزنده است و خود بحث مستوفایی را در این زمینه می‌طلبد، اما تکاپوهای فزاینده صفویان جهت سیطره به مرزوبوم قفقاز (خارج از ثغور آذربایجان) که با مقاصد متفاوتی صورت می‌پذیرفت، تاریخ‌نویسان صفوی را بر آن داشت تا به نمایش ارزش فداکاری‌های شیوخ صفوی در مناطق غیرمسلمان‌نشین و ایمن ساختن سرزمین‌های اسلامی از مهاجمان مسیحی پردازند و در این میان، در تأمل به حوادث متواتر نقل‌شده در مآخذ آن دوران، می‌توان برخی اطلاعات محدود، ولی جالب توجه در وفاق با جغرافیای تاریخی شمال آذربایجان و قفقاز را ملاحظه کرد.

ارزش داده‌های مأخوذه، این کاستی را به ما یادآوری می‌کند که دانسته‌های جغرافیایی ما طیّ ادوار اشاره شده از قلمرو قفقاز در منابع اسلامی ناچیز است، چرا که اکثر نواحی قفقاز تا سده‌های میانی (تاریخ اسلام) در زمره ممالک اسلامی به شمار نمی‌آمدند و لذا، جغرافی‌نویسان مسلمان ضرورتی در توجّه بدان مناطق نمی‌دیدند و لزوماً، همین امر به تنهایی برخی دلایل کمبود منابع کتبی را توجیه می‌کند. با این وصف، مقاله حاضر ضمن تفتّح منابع مکتوب عصر صفوی، به طرح این مسأله می‌پردازد که: «گزارش‌های وقایع‌نگاران، مبّین کدام جلوه‌گاه‌های جغرافیایی (بر مبنای مناطق مورد منازعه بین گروه‌های سیاسی و نظامی) از مناطق شمالی آذربایجان و حوزه قفقاز است؟ و با این فرض که: مسالک مورد توجّه مورّخان، بیانگر مناطق نفوذ و راهبردی جنگ‌سالاران صفویست که برای آنها از نظر سیاسی، اقتصادی، نظامی و مذهبی اهمّیت فراوان داشت و از سوی دیگر، بیانگر تعاملات قدرت، فرهنگ و محیط جغرافیاییست که طیّ آن اقدامات نظامی، تنها بخشی از انواع تعارضات، تکامل و آمیزش‌ها در تحولات تاریخی می‌باشد.

همچنین، به باور ما هدف اصلی گزارشات، حول تعیین آن‌دسته از قلمروهاییست که استراتژی‌های نظامی صفویان را شکل می‌دهند و البته، در همین شرایط نیز، با توجّه به کمبود اطلاعات از پیش موجود، امکان شگرفی فراهم می‌گردد که تا موشکافانه و با کنجکاوی هرچه تمام به بحث پیرامون مسائل مختلف و حیاتی پردازیم. به هر روی، اقوام ترک ساکنان اصلی

سرزمین آذربایجان در طول تاریخ بوده‌اند و نیز جغرافیای تاریخی نسبتاً ثابتی داشته که از دربند در نواحی قفقاز جنوبی تا نواحی مرکزی ایران را شامل می‌شده است و لذا این مقاله تنها بخشی از اطلاعات ما در موضوع «جغرافیای تاریخی شمال آذربایجان و قفقاز» را در طی قرن هشتم تا دهم هجری را کامل خواهد کرد.

گزارشات مورخان صفوی از جغرافیای آذربایجان و قفقاز

از مشخصه‌های سال‌های ۹۰۷-۸۵۱ ق. / ۱۵۰۱-۱۴۴۷ م.، در تاریخ‌نگاری عصر صفویه، شرح عملیات نظامی شبه‌نظامیان صفوی در آذربایجان شمالی و برخی از مناطق «قفقاز»^۱ می‌باشد که در عین حال، خود عنصری تعیین‌کننده در موفقیت آنان در کسب حکومت به شمار می‌آید. آنان برای نیل به چنین توفیق سترگی، به واژه‌های پُرآوازه مقدّس اسلامی به نام «غزا» و «جهاد» علیه متجاوزان به سرزمین‌های اسلامی متوسّل شدند؛ چون هم «مشروعیت دینی» داشت و هم «مقبولیت اجتماعی» به ارمنان می‌آورد.

از طرفی، به نظر می‌رسد این اقدامات از لحاظ ضرورت‌های حوزه جغرافیای تاریخی در مرزهای پهناور آذربایجان، بخشی از اهداف مربوط به رهاسازی از یک تعارض تاریخی بلندمدت در نتیجه حملات بیگانگان در این خطّه بوده باشد. در این باره، ادبیات سیاسی مورخان صفوی، مشحون از انواع دلواپسی‌ها ناشی از تعرّض دو گروه متجاسر به خاک آذربایجان، یعنی «نصرانی»ها و «کافران»^۲ است. در اغلب موارد، منظور از نصرانی، ارمنه مسیحی کم‌شمار و کاملاً متشتت در برخی نقاط قفقاز جنوبی، به همراه مسیحیان گرجی نسبتاً پُرشمار واقع در گرجستان کنونی می‌باشد و کافران نیز، «چرکس»ها (Cherkess) در نواحی مرزی قفقاز جنوبی و شمالی معرفی می‌گردند که معمولاً با بدگمانی بی‌لندازه‌ای در مورد خطرات از جلب آنان یاد شده است.

بدو، لازم‌به‌ذکر است که در تاریخ با اسامی و توصیفات متعدّدی در خصوص چرکس‌ها مواجه هستیم و بالطبع، منظور ما صرفاً آن بخش از چرکس‌های تاریخی^۳ را مدّ نظر دارد که در ملاحظات منابع صفوی به میان آمده‌اند، یعنی جوامع منسوب به قوم

۱. قفقاز (Caucasus) منطقه‌ای کوهستانی در جنوب غربی روسیه، که از غرب به دریای سیاه و آزوف، از شرق به دریای خزر، از شمال به اراضی پست کوما - مامنیچ و از جنوب به نواحی شمال غربی ایران و از جنوب غربی به ترکیه محدود می‌شود. مساحت قفقاز برابر است با ۴۴۰ هزار کیلومتر مربع و از نظر سیاسی به دو بخش قفقاز جنوبی (ماوراء قفقاز) و قفقاز شمالی تقسیم می‌شود. قفقاز جنوبی، جمهوری آذربایجان، ارمنستان، گرجستان و بخش‌هایی از شمال غربی ایران، یعنی آذربایجان و شمال شرق ترکیه را شامل می‌شود. قفقاز شمالی، جزئی از روسیه بوده و شامل: جمهوری‌های خودگردان داغستان، چچن، اینگوش، اوستیای شمالی - آلتای، کاباردینو - بالکاریا، قره‌چای، چرکسیا، سرزمین کراسنودار، آدیغه و سرزمین اتاوریپول می‌باشد. برای آگاهی از جغرافیا و ترکیب نژادی منطقه قفقاز، به منبع تازه تفحص شده ذیل مراجعه شود:

Remezan Özey, Kafkaz Ülkeleri Coğrafiyası (Anakara: Pagem Akademi Yayıncılık, 2016).

و نیز نگاه کنید به: بهرام امیراحمدیان، جغرافیای قفقاز (تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۷)، ص ۱۳-۱۱ و ۱۲۰-۱۲۱.

۲. در منابع بسیاری نام دو گروه یادشده به کار رفته است. برای نمونه، بنگرید به: عالم‌آرای صفوی (مؤلف ناشناس)، به کوشش یدالله شکری، ج ۲ (تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۶۳)، ص ۲۹. ۳. در برخی مقاطع تاریخی، واژه «سیرکاسی» معرف قبایل چرکس می‌باشد و یا برای معرفی مردم اکراین جنوبی نیز از نام چرکس استفاده می‌شده است. بعدها، این نام عنوان کلی قبایل ترک قفقاز شمالی، از جمله: آپخاز، آبازی و آست شد. در حال حاضر، این نام بیانگر آن دسته از «آدیغه»هایی است که عمدتاً در ایالت خودمختار «قره‌چای-چرکس» در کنفدراسیون روسیه زندگی می‌کنند و پایتخت آن شهر «چرکسک» می‌باشد. این جمهوری در ۱۲ ژانویه ۱۹۲۲ میلادی تأسیس شده است. برای وقوف از موارد یادشده، نک. شیرین آکینر، اقوام مسلمان اتحاد جماهیر شوروی، ترجمه علی خزاعی‌فر (مشهد: معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۶)، ۸۳-۲۸۲. افزون بر آن، منابع پیش رو ما را با جغرافیا و سیر تحول تاریخی قوم اشاره شده آگاه می‌سازند:

«آدیغه (= آدیگه)» (Adyghe) که وجه تسمیه‌شان از «کَرکَتی»، (*karakati*) (نام یکی از همین قبایل) مشتق شده است. (آکینر، ۱۳۶۶، ۸۳-۲۸۲). همچنین، مقصود ما معرفتی آن دسته از چرکس‌هاییست که از لحاظ جغرافیایی در شمال غربی قفقاز؛ از سمت مغرب به دریای سیاه، از جنوب به گرجستان، از جنوب شرقی به سرزمین ترکان تاتار محدود بوده‌اند. (پارسادوست، ۱۳۷۵، ۱۶۷ و Skutsch, 2013, 657). گروه ساکن در آن حدود، در تعاملات به‌هم‌پیچیده قومی پس از قرن نهم هجری / پانزدهم میلادی در ارتباط با ترکان پرنفوس قفقاز شمالی، خاصه «قره‌چای»ها (Karachay) به صورتی دلخواه فرهنگ و زبان ترکی و به تبع آن اسلام را پذیرفتند. (آکینر، ۱۳۶۶، ۲۴۷ و ۲۸۸) مع‌الوصف، مآخذ صفوی به ما می‌گویند که در آیام یادشده بین طوایف چرکس گرایشی در خور به اسلام یا مسیحیت وجود نداشته است و لذا، آنان را به کمال جماعتی شوریده‌راه و مُرتد می‌دانسته‌اند. برای نمونه، میرزا محمدیوسف قزوینی اصفهانی (تاریخ‌نگار و شاعر سده یازدهم هجری/هفدهم میلادی) در کتاب «خُلدبرین»^۴ با لحنی بددلانه، اصرار دارد که مردمان چرکس به کلی «از حلیه ایمان عاری بوده‌اند» (واله اصفهانی، ۱۳۷۲، ۵۴) و همین اندک به ما نشان می‌دهد که قزوینی می‌کوشیده تا مواجهه صفویان با آنها را برحق نشان دهد. همکاران دیگر او نیز عنوان می‌کنند که شیوخ صفوی در شهرت اقلیم چرکس‌ها به دیار بدکیشان و اینکه اولین ثغور مواجهه با این قوم در قفقاز شمالی با عنوان: «دارالاکفر-دارالحرب» (باکیخانوف، ۱۳۸۳، ۷۷) مشخص می‌گردید، «دفع کافران چرکس» را هدف اصلی اقدامات متواتر جنگی خود در قفقاز می‌دانسته‌اند. (جنابدی، ورق عکسی ۱۴۹ ب).

با این حال، به خوبی می‌دانیم که پافشاری مورخان در بدآیین^۵ شناساندن چرکس‌ها، سازگاری چندانی با سیر تحوّل دینی^۶ در میان آنان ندارد؛ علاوه‌بر مرادوه چرکسان با ترکان قفقاز شمالی (اندکی قبل از قرن دهم هجری/شانزدهم میلادی) که به مسلمان شدن جمعیت متراکمی از آنان انجامید، در تداوم ادوار، روابطشان با ترکان عثمانی اسلام را در میانشان تعمیق بخشید و لذا، بعید به نظر می‌رسد که وقایع‌نگاران صفوی در فاصله قرن دهم الی دوازدهم هجری، تماماً نسبت به مسائل مذکور بی‌اطلاع بوده باشند، ولی شاید بدگمانی آنها ناشی از این واقعیت بوده که چرکسان به جای مذهب شیعه، تحت تأثیر ترکان عثمانی، مذهب «سنّی حنفی» را برای خود برگزیده‌اند و این نشان می‌دهد که حملات صفویان بدان نقاط تأثیری در تغییر اعتقاداتشان بنا به

The Statesman's Year Book: from 1969 to 1990, Editor John Paxton (the University California's. Martin's Press, 1982), p1252 and Sefer E. Berzeg, Kafkasya ve Çerkesler Bibliografyası: Kafkasya Gerçeği (Türkiye: Samsun. E. Berzeg, 1996).

۴. تألیف: ۱۰۷۸ ق. / ۱۶۶۸ م.

۵. انواع اعتبارزدایی‌ها به مثابه آنچه که در متن فوق به کار رفته، فی‌الواقع از مفهوم فرضی مورخان متعصب از غیرمسلمان بودن اقوام دیگر ناشی می‌شده است. برای نمونه، فضل‌الله بن روزبهان خنجی «عیسویان گرجی» را به صرف اینکه مسلمان نبودند، کافرانی بدطینت و فاسق می‌پندارد. نک. فضل‌الله بن روزبهان خنجی اصفهانی، تاریخ عالم‌آرای امینی، عکسبرداری شده از نسخه خطی، کتابخانه فاتح استانبول، به شماره ۴۴۳۰، ورق عکسی ۱۷۳ ب.

۶. برای مطالعه بحث نسبتاً مستوفایی درباره اعتقاد دینی چرکس‌ها از آغاز تا فرجام، نگاه کنید به:

(İstanbul: İz Yayıncılık, Mustafa Özsaray, Çerkeslerin İslamlaşması (Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslamiyetin Kuzey Kafkazyaya Girişi), 2012).

هم‌اکنون، ساکنان ایالت چرکس-قره‌چای سنّی «حنفی‌مذهب» می‌باشند که در حوزه نظارتی مرکزی قفقاز شمالی و داغستان قرار دارند. (آکینر، ۱۳۶۶، ۲۸۸).

آنچه که خود از آن متوقع بوده‌اند، نداشته است و البته، همین موضوع چارچوب معتبری را برای مشایخ غازی مسلک فراهم می‌ساخته تا ذیل شعار اشاعهٔ دین به جنگ‌های پی‌درپی علیه آنان مبادرت ورزند.

گفتنی‌ست، صفویان در محاربه با چرکس‌ها، مستحضر به حمایت یکی از پشتیوانان قفقازی خود به نام «طبرسرانی»‌ها (Tabarsarani) بودند؛ مردمانی سبزه‌رو، با صورت‌هایی باریک، اندامی سترگ و دلیر (Minahan, 2000, 270) و به غایت چالاک و بلواطلب که جملگی، با انگیزه‌های ماجراجویانهٔ شیوخ صفوی هماهنگی داشت. بالاخص، طبرسرانی‌ها، بعضاً به شکل گروهی از قبایل متحدالشکل، شامل «لزگین» (Lezgians)؛ «آتولس» (Atuls) و «روتولس» (Rutuls) معرفی شده‌اند. زبانشان، در زمرهٔ خانوادهٔ «لزگی-سامور (سامورین)» (Lezgi-Samur group or Samurian) در گروه جنوبی زبان‌های قفقازی^۷ قرار دارد و سرزمین کنونی‌شان، واقع در کوه‌پایه‌های جمهوری خودمختار داغستان، یعنی جنوب شرق قفقاز در سواحل دریای خزر در مرز جمهوری آذربایجان و روسیه کنونی می‌باشد (باکیخانوف، ۲۴، ۱۳۸۳) و بدین‌نهج، همجواری طبرسران با ایالت آذربایجان، در منتهی‌الیه شمال ولایت شروان در غرب دربند،^۸ آنها را به متحدانی استراتژیک برای صفویان بدل نموده بود.

گفتنی‌ست که مؤانست و اسلام‌پذیری طبرسرانی‌ها که با رواج زبان ترکی بین آنان همراه بود، در محدودهٔ زمانی قرن اول لغایت دهم هجری،^۹ یعنی از زمان گسترش فتوحات اعراب تا حاکمیت ترکان اعم از سلاجقه، ایلخانان آلتین اورادا، قره‌قویونلوها، آق‌قویونلوها و در نهایت ترکان عثمانی در مرزوبوم قفقاز قابل تشخیص است (آکینر، ۹۱، ۱۳۶۶ و Minahan, ibid) و با وجود آنکه آنها شافعی‌مذهب از مذاهب اهل سنت بودند، این امر مانع از همکاری صفویان با آنها نگردید، چرا که که گروه متفق مشترکاً می‌توانستند علیه مسیحیان و رقبای محلی^{۱۰} خود در قفقاز وارد عمل شوند.

مع‌ذالک، همکاری طبرسرانی‌ها، واکنش‌هایی را میان مخالفان و موافقان صفوی برانگیخت: برای قیاس، فضل‌الله بن روزبهان خنجی در اواسط قرن نهم هجری/پانزدهم میلادی، با کلامی آکنده از نیش و کنایه می‌گوید: این معاونت فتنه‌گرانه معرف آن است که طبرسرانی‌ها «اغوا و اغرا» شدگانی در خدمت مقاصد مشایخ حيله‌گر صفوی در قفقاز هستند. (خنجی، ورق عکسی

۷. سه خانواده زبانی در قفقاز عبارت‌اند از: ۱- قفقاز (ایرو - قفقازی) ۲- اورال-آلتایی (ترکی) ۳- مهاجران هندو - اروپایی. در این میان، مشخصاً زبان‌های ترکی و روسی از جمله زبان‌های قالب ارتباطی در میان عموم مردم قفقاز است. برای مطالعهٔ بیشتر، نک بهرام امیراحمدیان، بررسی کشورشناسی جمهوری آذربایجان (تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۳)، ص ۸-۷.

۸. علی‌رغم تغییراتی که طی دو قرن اخیر در حوزه جغرافیای تاریخی آذربایجان رخ داده، تداوم همگرایی جغرافیایی و فرهنگی بین طبرسرانی‌ها و آذربایجانی‌ها همچنان محسوس است. چنانچه، گزارش‌های پس از سال ۱۹۷۹ میلادی در مورد فعالیت‌های سیاسی و انتخاباتی طبرسرانی‌ها در داغستان، تمایلات تقارب این قوم با آذربایجانی‌ها را نشان می‌دهد. برای جزئیات بیشتری در این باره، نک.

"The Statesman's Year Book: from 1969 to 1990". (1982). Editor John Paxton. The University California's. Martin's Press.

۹. هفتم لغایت شانزدهم میلادی.

۱۰. با در نظر گرفتن اینکه امروزه طبرسرانی‌ها با داشتن ۱۲۰۰۰ نفر جمعیت، تنها ۱ درصد کل نفوس داغستان را تشکیل می‌دهند، نشان می‌دهد که تا چه حد نیازمند کمک صفویان برای مقابله با رقبای محلی خود بوده‌اند.

۱۳۷ب) و برخلاف آن، اسکندربیگ ترکمان (مورّخ و ادیب قرن دهم و یازدهم هجری / شانزدهم و هفدهم میلادی) آنان را از خدمتگزاران جان برکف «مشایخ ارجمند» دانسته و با لفظ دوستانه‌ای به سادگی می‌گوید که «همیشه هواخواه این سلسله علیه بوده‌اند» (ترکمان منشی، ۱۳۶۴، ۱۸). با این حال، هیچ‌یک از دو مورّخ یادشده، شرحی از جغرافیای طبرسران ارائه نمی‌دهند، ولی توضیحات بعدی‌شان به شکلی رمزآلود ما را با ضرورت‌هایی آشنا می‌سازد که فوراً در پی توصیف خطّه دربند (دمیرقاپی) آمده است، به این معنی که دربند یک گذرگاه استثنایی جهت نفوذ به قفقاز شمالی با مسیرهایی صعب‌العبور بود که در این راه پُرپیچ‌وخم، طبرسرانی‌ها به عنوان عاملان تسهیل‌کننده این ارتباط (برای صفویان) در کناره‌های غربی دربند، نقش اساسی را داشتند.

در کل، رشته‌کوه‌های بزرگ قفقاز، فاصله دریای خزر و سیاه را چنان دربر گرفته است که جز چند معبر شاق از جمله دمیرقاپی و داریول (به ترکی: گذرگاه باریک)، هیچ شاه‌راه ارتباطی دیگری بین قفقاز جنوبی با قفقاز شمالی و اراضی ماوراء آن وجود ندارد. (رئیس‌نیا، ۱۳۸۰، ۵) در این میان، نظامیان صفوی برای دسترسی به سرزمین چرکس‌ها اضطراباً می‌بایست از دربند می‌گذشتند که در درون آخرین پابانه‌های کرانه شمال آذربایجان قرار داشت. این راه در طول ساحل غربی دریای خزر امتداد داشت و استحکامات آن به همت ترکان آن دیار بنا شده بود. جاذب‌آنکه در این عبورگاه، کوه آن چنان به ساحل نزدیک می‌شود که فقط از معبر تنگی تردد در آن میسر است و به دلیل ویژگی غیرقابل نفوذش در تاریخ با القابی چون: «دمیرقاپی»؛ به ترکی، یعنی دروازه آهنین (هینتس، ۱۳۶۲، ۹۷) و «دروازه قیامت» (باکیخانوف، ۱۳۸۳، ۱۰۵) مشهور بوده است که مبین نوعی ایهام سیاسی در هجوم ناموفق مهاجمان به دربند می‌باشد. برای نمونه، اسکندربیگ درباره استواری دربند با بیانی مشحون از خیرگی و اعجاب می‌نویسد:

«... و آن شهریست از بلاد معموره جهان باب‌الابواب مشهور و قلعه‌اش حصنی است. سپهر اساس مانند سدّ سکندر و به متانت و استحکام معروف و بر السنه و افواه مذکور...». (ترکمان منشی، ۱۳۶۴، ۱۹).

افزون بر آن، «سفرنامه‌های ونیزیان»^{۱۱} که در قرن نهم و دهم هجری/پانزدهم و شانزدهم میلادی) به کتابت درآمده، اطلاعات کم‌وبیشی درباره دربند به دست می‌دهد. یکی از این گزارشات برانگیزاننده به ما می‌گوید که یورشگران به مرزوبوم چرکس‌ها می‌بایست از دمیرقاپی عبور نمایند؛ منطقه‌ای که مردمی صبور و بی‌پاک داشته و ساکنانش، اکثراً به ترکی (ترکی آذربایجانی) سخن می‌گویند. (سفرنامه‌های ونیزیان، ۱۳۴۹، ۴۰۲) از طرفی، نکته مهمتر این گزارش در آن است که دربند جزو آخرین ناحیه

۱۱. ونیزیان از طرف جمهوری ونیز (۶۹۷ الی ۱۷۹۷ م.) در فاصله سلطنت اوزون حسن (۸۷۲-۸۲۰ ق. / ۷۸-۱۴۶۸ م.) پادشاه آق‌قویونلوها و شاه طهماسب صفوی (۹۳۰-۸۴ ق. / ۶۷-۱۵۲۴ م.)، دومین پادشاه صفوی و با هدف‌های سیاسی تجاری، خاصه تحریص ایران به جنگ با امپراطوری عثمانی در منطقه حضور داشتند. در مجموع، گزارشاتشان مشتمل بر شش سفرنامه است که در آن اطلاعات سودمندی از آسیای صغیر، آذربایجان و قفقاز ارائه گردیده است. برای مطالعه بیشتر نگاه کنید به: عزیزالله بیات، شناسایی منابع و مآخذ ایران: از آغاز سلسله صفویه تا مشروطیت، ج ۲ (تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۴)، ص ۶۶.

شمالی ایالت آذربایجان (تحت کنترل صفویان)، یعنی نقطه ترخیص این جغرافیا به سوی قفقاز شمالی معرفی می‌گردد. (همان). از این زاویه و با بررسی دیگر منابع موثق تاریخی، امروزه تا حد قابل قبولی مطمئن هستیم که آذربایجان به عنوان یک واحد جغرافیایی، قومی و فرهنگی به هم پیوسته از دربند قفقاز تا تمام استان‌های آذربایجان کنونی ایران و در مواقعی تا نواحی مرکزی کشور (ساوه و ارک کنونی) را شامل می‌شده است، گرچه از قرن نوزدهم میلادی به بعد، مرتباً در ثغور و اسامی جغرافیای تاریخی یادشده تغییراتی رخ داده^{۱۲}، مع‌ذالک اکثر مردم این پخشار جغرافیایی گسترده امروزه نیز همچنان به ترکی سخن می‌گویند که از لحاظ مردم‌شناسی فرهنگی واجد پیغام اساسی و اهمیت فراوان است برای پژوهشگران در حوزه مطالعاتی جغرافیای تاریخی آذربایجان است.

اما، از نقطه نظر منابع تاریخی درمی‌یابیم که تکالیف مشایخ صفوی در تأمین امنیت آذربایجان برایشان از هر امر دیگری مقدم می‌باشد و از جمله آن ناامنی‌ها بود که همواره از جانب شمال غربی از رفتارهای غیرعادی مسیحیان گرجستان (Georgia) و مناطق پیرامون بر این خطه تحمیل می‌شده است. در اینجا، در ابتدا تصریح می‌کنیم که اهمیت گرجستان در قفقاز جنوبی برای صفویان و عثمانی‌ها در چارچوب منطقه‌ای؛ راهبرد نظامی و سیاست‌های ژئواستراتژیکی قابل ارزیابی است. تاریخ گرجستان از زمان پادشاهی ایبری (Iberia) (۳۰۲ ق.م الی ۵۸۰ م.) تا حملات مغولان در ۱۳۲۶ م.، به دو دوره مجزا تقسیم می‌شود: دوره اول؛ از زمان باستان تا حضور اسلام در قفقاز جنوبی که مشحون از روایات متواتر از تاریخ سیاسی آن قلمرو می‌باشد. در دوره دوم؛ پس از قرن هشتم هجری/چهاردهم میلادی، به تناوب و با انگیزه‌های مختلف تیموریان، ترکان عثمانی و صفوی و روس‌ها به قلمرو آنان یورش برده و سرزمین آنان را به انقیاد خود درآوردند. برای نمونه، در قرن دهم و یازدهم هجری/شانزدهم و هفدهم میلادی، صفویان ۲۳ بار بدان منطقه حمله کردند و درحالی‌که عثمانی‌ها بر غرب گرجستان مسلط بودند، صفویان سعی داشتند شرق آن خطه را به کنترل خود درآورند.^{۱۳} مع‌الوصف، نیم‌قرن پیش از توسعه طلبی‌های ارضی حکومت صفویان (۹۰۷-۱۱۳۴ ق. / ۱۷۲۲-۱۵۰۱ م.)، مشایخ صفوی به جد می‌کوشیدند تا از نیمه دوم قرن نهم هجری/پانزدهم میلادی به قلمرو گرجستان نفوذ نمایند.

۱۲. جغرافیای تاریخی آذربایجان طی دوره اول و دوم جنگ‌های ایران و روس (مجموعاً: ۴۱-۱۲۱۸ ق. / ۲۵-۱۸۰۳ م.) به دو قسمت جنوبی و شمالی، تحت نفوذ ایران و روسیه تقسیم شد. در این میان، بخش‌های شمالی، مابین سال‌های ۲۴-۱۹۲۰ میلادی، به مرور تغییراتی کرد، از جمله: منتزع ساختن ولایات «گوئیجه» و «زنگه‌زور» و الحاق اجباری آن به ارمنستان بود. افزون بر آن، دربند نیز به جمهوری داغستان در کنفدراسیون روسیه ملحق گردید. در ۲۸ می سال ۱۹۱۸ میلادی، مساحت آذربایجان شمالی ۱۱۴ هزار کیلومتر مربع بود که پس از دخالت‌های سطره‌جویانه روس‌ها، ۲۸ هزار کیلومتر از آن جدا شده و تحت تصرف جمهوری‌های پیرامون قرار گرفت. برای مطالعه بیشتر، نک. امیراحمدیان، بررسی کشورشناسی جمهوری آذربایجان، ص ۵۸. لازم به ذکر است که از سال ۱۹۹۰ میلادی جمهوری ارمنستان، حدود ۲۰ درصد از خاک آذربایجان در قره‌باغ و شهرهای اطراف آن را به اشغال نظامی در آورد. مع‌ذالک، متعاقب آتش‌بس ۲۶ ساله پس از این رویداد و با بی‌نتیجه ماندن تلاش‌های مستمر دیپلماتیک آذربایجان برای متقاعد ساختن ارمنی‌ها جهت پایان دادن به اشغالگری، جمهوری آذربایجان در دوره دوم نبردها موسوم به «ایکینجی قاراباغ محاربه‌سی» که از ۲۷ سپتامبر ۲۰۲۰ میلادی و در ابتدا با حمله مجدد ارمنستان آغاز شد، تنها ظرف ۴۴ روز توانست با قدرت فائقه ارامنه را از اکثریت مناطق اشغالی بیرون بریزد. به فرجام، در ۱۰ اکتبر ارمنستان شکست را پذیرفت و به میزبانی روسیه قرارداد صلح موقتی بین طرفین امضا شد که تاکنون پایرجاست.

۱۳. برای آگاهی مختصر از تاریخ گرجستان، نک. الهامه مفتاح و وهاب ولی، نگاهی به ایران‌شناسی و ایران‌شناسان کشورهای مشترک‌المنافع و قفقاز (تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی، ۱۳۷۲)، ص ۱۸۰.

در آن روزگار همچون ایام حاضر، گرجستان با مرکزیت تفلیس (Tbilisi) از ناحیه شمال غربی همسایه آذربایجان بود و مرزهای آن از شمال قره‌باغ در آذربایجان تا ساحل دریای سیاه امتداد داشت.^{۱۴} تفلیس شهری راهبردی و فریبنده برای فاتحان قفقاز جنوبی به شمار می‌رفت و برخلاف مشکلات ارضی که در رخنه به قفقاز شمالی وجود داشت، از اراضی داخل آذربایجان «گذرگاهی که از شهر گنجه می‌گذشت» (بارتلد، ۱۳۷۷، ۳۸۲) امکان دسترسی راحت‌تر به آن شهر را فراهم می‌ساخت. این گذرگاه طبیعی بخشی از راهی بود که از شهر «بردعه یا بردع» (به ترکی آذربایجانی: Bərdə) در مرکز آذربایجان شمالی (جنوبی‌ترین نقطه قفقاز) منشعب می‌شد و مرکز جدایی راه‌های تجاری بود که همواره مسلمان به کار می‌گرفتند (همان).

جدای از ارتباط جغرافیایی گفته شده، مجاورت مسلمانان و مسیحیان، همواره با تنش‌های ناشی از رقابت‌های سرزمینی و دینی درهم آمیخته بود و بالطبع همین مسئله، انگیزه سازگاری را فراهم می‌سازد تا دلیل توجه صفویان به گرجستان را درک کنیم. در این باره، کتاب «تاریخ عالم‌آرای عباسی» توجه ما را به فرصت‌طلبی مسیحیان جلب کرده و می‌گوید که طبق عادت معمول گرجی‌ها همواره با مشاهده هرگونه ضعف حکومت مرکزی در آذربایجان، مجال اشغال مناطق اسلامی را مساعد دیده و بنای هرج‌ومرج و غارت در این خطه می‌گذاشتند:

«... اکثر اوقات که ولّات آنجا را استقلال و اقتداری نبود کفره کرج^{۱۵} لشگر حواشی آن ملک کشیده متعرض مسلمانان می‌شده‌اند.» (ترکمان منشی، ۱۳۶۴، ۶۷).

مطالعه دیگر مآخذ تاریخی (قرن نهم و دهم هجری/پانزدهم و شانزدهم میلادی)، ما را با نگرانی‌های مشابهی آشنا می‌سازد و هم اینکه اقدامات مشایخ صفوی و دیگر غازیان مسلمان علیه گرجی‌ها^{۱۶} نوعی مبارزه شجاعانه برای صیانت از آذربایجان و سرزمین‌های اسلامی به شمار می‌رفته است. برای مثال، روزبهان خنجی (وقایع نگار آق‌قویونلوها) در شرح شمایی کلی از گرجستان می‌نویسد:

۱۴. ولایت‌های مهم گرجستان در قرن دهم هجری/شانزدهم میلادی، از جنوب به شمال غربی، به ترتیب عبارت بودند از: کاخ (Kakhetia)؛ کارتیل (Karelia) (به مرکزیت تفلیس)، ایمیرتیل (Imeretia) و مینگرل (Mingrelia) که در کنار دریای سیاه ولایت‌های غربی گرجستان را تشکیل می‌دادند.
۱۵. مراد از «کفره کرج» در متن بالا، کافران مسیحی می‌باشد که در منابع متعدد و با لحنی تحقیرآمیز به کار می‌رفته است. برای نمونه، نگاه کنید به: خنجی، تاریخ عالم‌آرای امینی، ورق عکسی ۱۷۳ ب و ترکمان منشی، تاریخ عالم‌آرای عباسی، ص ۶۷. لسترنج معتقد است که این اصطلاح، مشخصاً در مورد «طوائف گرجی» اطلاق می‌کرده است. برای آگاهی، نک. گای‌لسترنج. جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، ج ۸ (تهران: شرکت انتشارات علمی-فرهنگی، ۱۳۸۳)، ص ۱۹۵.
۱۶. برای نمونه، اوزون‌حسن (۸۵۷-۸۵۳ ق. / ۷۸-۱۴۵۳ م.) فرمانروای آق‌قویونلو، با انگیزه رفع حرمت‌شکنی از اماکن مقدسه اسلامی، بیش از پنج بار به گرجستان لشکرکشی کرد (خنجی، ورق عکسی ۱۷۳ ب) و پسر و جانشینش او سلطان یعقوب بیگ (۸۸۳-۸۵ ق. / ۸۰-۱۴۷۸ م.) نیز با انگیزه‌های مشابهی حملات بدان مناطق را توسعه بخشید. برای آگاهی، نک. سفرنامه‌های ونیزیان، ص. ۲۹۹-۳۰۰ و یحیی عبدالطیف قزوینی، لب‌التواریخ، به خط محمدباقر نیرومند و به سفارش ضیاءالدین محیط (تهران: انتشارات بنیاد گویا، ۱۳۶۳)، ص ۳۶۲.

«... مدینه تغلیس از مداین نامی و به اخبار اهل خبرت بنای اسلامیت...»^{۱۷} درو وافر مسکون کفار کرج محقق فرمود... همانا بواسطه اختلاف ملوک اسلام در آن بلده طیبه این خبیثان مقام کرده... و مساجد که معابر اصغیاء ملت نبویست خیط خیول کرده عیسوی گشته و مدت مدید آن بلاد در دست فساد آن فساد مانده [است]. (خنجی اصفهان، ورق عکسی ۱۷۳ ب). همسو با آن، میرزاییگ جنابادی در کتاب «روضه‌الصفویه»^{۱۸} متذکر می‌شود، در شبیخون صفویان به مملکت گرجستان همواره گرجیانی کیفر داده می‌شدند^{۱۹} که پیش‌تر سابقه شرارت و فتنه‌طلبی بی‌حد و حصری علیه مسلمانان ترک آذربایجانی داشتند. (جنابادی، ورق عکسی ۱۴۹ ب). تهیّر این که، در این عداوت دوطرفه، تاراج اموال و به اسارت درآوردن اهالی رواج فراوان داشت. برای مثال، شیخ حیدر صفوی (متوفی: ۸۹۳ ق. / ۱۴۸۸ م.) پس از اتمام یکی از پیکارهای نظامی‌اش در قفقاز و در بازگشت به اردبیل «قریب شش‌هزار برده [اسیر گرجی و چرکسی] ببلاد اسلام رسانید» (خنجی اصفهانی، ورق عکسی ۱۴۲ ب) و نیز، حسب خشنودی سلطان یعقوب‌بیگ (پادشاه آق‌قویونلو) تعدادی از این محبوسان را به عنوان «بندگان درگاه» به سلطان پیش کش کرد. (همان، ورق عکسی ۱۴۲ ب).

اما، رزمایش ایدئولوژیکی یاد شده، تنها بخشی از واقعیت است؛ مقوله دیگر، مبین سیاست غایی شیوخ صفوی برای کنترل مناطقی از آذربایجان است. در این باره، منابع اولیه چندی نکته‌سنجانه، توجه ما را به اهداف صفویان در «تملک شیروان» جلب می‌نمایند^{۲۰} که در اینجا نیز، ارزش توضیحاتشان برای ما آشنایی با آن حوزه جغرافیایی است. در یک گزارش مستثنا، اسکندر بیگ ترکمان با بیانی رمزآلود، مقصود از واقعیت نظامی‌گری صفویان را در راستای تصرف «مملکت کثیرالمنفعت شیروان» ارزیابی می‌کند. (ترکمان منشی، ۱۳۶۴، ۶۳). مع‌ذالک، او تنها بحث محدودی را در حوزه روابط ارضی با همسایگان پیش می‌کشد و واضح نمی‌سازد که تا چه حد این منافع، خود ناظر بر ارزش‌های ژئوپولیتیکی، اقتصادی و سابقه تاریخی این منطقه از جغرافیای آذربایجان است.

بالاجمال، از لحاظ تاریخی، اولین مرحله تکامل سیاسی شروان (به ترکی آذربایجانی: Şirvan) با تأسیس حکومت آلبانیایی قفقاز با مرکزیت «قَبَلَه» (به ترکی آذربایجانی: Qəbələ) در سده چهارم پیش از میلاد و سپس اقوام و حکومت‌های ترک در این منطقه قابل شناسایی است. (امیراحمدیان، ۱۳۸۳، ۱۸۱). پس از اسلام کلیه مناطق آذربایجان، از جمله شروان تماماً ضمن حفظ

۱۷. در دوره میانی اسلامی، تغلیس از جمله شهرهایی بود که همزمان دو گروه جامعه مسلمانان و مسیحیان در آن حضور داشتند. مردم ولایت آبخاز یا آبخاس (Abkhaz) که در مجاورت تغلیس زندگی می‌کردند، مسلمانان بودند و همزمان در شهر و اطراف آن طوایف گرجی و آلان حضور داشتند که مسیحی به شمار می‌رفتند. با این حال، پس از یورش‌های امیر تیمور در اواخر قرن هشتم هجری/چهاردهم میلادی، تعداد بیشتری از نفوس تغلیس به اسلام گرویدند. برای این مورد، نک. لسترینج، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ص ۱۹۵.

۱۸. تألیف: ۱۰۳۶ ق. / ۱۶۲۷ م.

۱۹. در یکی از متون سفرنامه ونیزیان، مبنای اساسی مبارزات صفویان در قفقاز را نفرت از مسیحیان دانسته است (سفرنامه‌های ونیزیان، ص ۴۰۷) مع‌ذالک، در این مورد هیچ اشاره‌ای به رفتارهای خصمانه مسیحیان علیه مسلمانان نشده است.

۲۰. برای نمونه، مراجعه کنید به: خنجی اصفهانی، تاریخ عالم‌آرای امینی، ورق عکسی ۱۳۸؛ ترکمان منشی، تاریخ عالم‌آرای عباسی، ص ۱۸، عبدلطیف قزوینی، لب‌التاریخ، ص ۳۸۱.

هویت ترکی آذربایجانی، تحت حکومت خلفای اموی و عباسی قرار گرفت (باکیخانوف، ۱۳۸۳، ۸۲-۱۶۱). در ادوار بعدی، این ناحیه در ترکیب حکومت‌های سلجوقیان، ایلدگ‌زها، خوارزمشاهیان و ایلخانان قرار داشت (همان، ۸۲ و ۸۷). در فاصله قرن هفتم تا تأسیس حکومت صفوی (قرن دهم هجری)، شروان تحت حاکمیت شروان‌شاهان (سلسله محلی در شروان) و در ارتباط با حکومت‌های مستقر در آذربایجان به حیات سیاسی خود ادامه داد و در همین ادوار بود که وضعیت اجتماعی و اقتصادی این قلمرو به صورت خیره‌کننده‌ای شکوفا گردید. (همان، ۱۰۳ و امیراحمدیان، ۱۳۸۳، ۱۸۱). خنجی، متذکر می‌شود که حکام آق‌قویونلو به خاطر اهمیت سیاسی و شهرت اقتصادی-فرهنگی^{۲۱} شروان، اصطلاح «جلال‌السلطنه» را به این منطقه حکومتی وابسته به خود به کار می‌بردند و در این میان، عباسقلی آقا باکیخانوف مؤلف «گلستان ارم» درباره توزیع جغرافیایی (Geographical Distribution) شروان - که قیاساً در تمامی ادوار مختلف نیز، بدین گونه بوده است - می‌نویسد:

«ولایت شیروان از طرف شرق به دریای خزر و از سمت جنوب غربی به رود گر که آن را از ولایت مغان ... فصل می‌دهد و از جانب شمال غربی به رود قانق و به خط غیرمعیّن از ناحیه ایلیسو و پشته‌بلند قفقاز و سلسله جبال که ناحیه کوره و طبرسران را از مملکت غازی قموق و قبطاق امتیاز می‌بخشد و از آنجا به مجرای رود دروق تا محل اتصال آن به دریای خزر مسدود بود»^{۲۲}. (باکیخانوف، ۱۳۸۳، ۲۴).

در عین حال، توضیحات سابق‌الذکر ما را با ارزش حیاتی جغرافیای شمال آذربایجان آشنا می‌سازد که ملهم از ارتباط این خطّه با سایر نقاط قفقاز می‌باشد. در این چشم‌انداز، از میان شهرهای^{۲۳} حوزه شروان، «شکی» (به ترکی آذربایجانی: Şəki) نقش سرحدی در پیوستگی با قفقاز شمالی و جنوبی داشت. چنانچه، اسکندربیک ترکمان، در شرح مختصری از مسالک آذربایجان، شکی را «شمال رویه شیروان» معرفی می‌کند (ترکمان منشی، ۱۳۶۴، ۱۹) و تصریح می‌دارد که ولایت شروان و شکی به گرجستانات اقرب است». (همان، ۶۷) و یا در اظهارنظر دیگری، اذعان می‌دارد:

«... دو طرف آن به شیروان پیوسته است و یک طرف آن به گرجستانات و طرف دیگر به داغستان و البرزکوه^{۲۴} متصل است». (همان، ۶۶-۶۵).

۲۱. از لحاظ اقتصادی، شرایط استثنایی گیاهی و جانوری، وفور معادن و پوشش گیاهی خیره‌کننده، از جمله عوامل توجه دائمی حکومت‌گران به این منطقه در طول تاریخ بوده است. (باکیخانوف، ۱۳۸۳، ۲۴؛ امیراحمدیان، ۱۳۸۳، ۱۸۰ و لسترنج، ۱۳۸۳، ۱۹۳) و از لحاظ فرهنگی، شاعران ترک، میراث ارزشمندی را در تاریخ ادبیات آذربایجان به یادگار گذاشته‌اند. برای آگاهی مضاعف در این باره، نک. باکیخانوف، گلستان ارم، ص ۳۲.

۲۲. برای توضیحات مشابه، نک. امیراحمدیان، کشورشناسی جمهوری آذربایجان، ص ۱۸۰ و لسترنج، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ص ۱۹۳. و برای آگاهی مبسوطی از جغرافیای کنونی شروان، نک.

Ateş Ehmedli, "Şirvan Halk Biliminin Coğrafi, Tarih ve Etnoğrafik İlkeleri", Motif Akademik Halkbilimi Dergisi, Azərbaycan Özel sayısı- I, (2011 Ocak- Haziran), s. 31

۲۳. شهرهای باکو، قبه، دربند، طبرسران، کوره و ناحیه ایلیسو و شکی در محدوده ولایت شروان قرار داشتند. نک. باکیخانوف، گلستان ارم، ص ۲۴.

۲۴. البرز و البرزو (به کسر همزه) تلفظ می‌شود و آن نام بلندترین قله جبال قفقاز است. ولی در ایران (به فتح حمزه) تلفظ می‌گردد و مقصود از آن رشته‌کوه‌های عظیمی‌ست که بلندترین آن موسوم به دماوند است در شمال تهران. برای آگاهی بیشتر، نک. لسترنج، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ص ۱۹۵. و پیگولوسکایا و دیگران، تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده هجدهم میلادی. ترجمه کریم کشاورز، چ ۴ (تهران: انتشارات پیام، ۱۳۵۴)، ص ۵.

گزارش مذکور، به میزان کافی بسندگی لازم برای تعیین وضعیت سوق‌الجیشی منطقه را به دست می‌دهد؛ به این معنی که مشایخ صفوی هنگام جهاد علیه مسیحیان، نخست می‌بایست از طرف «شکی» و یا «شروان» راه خود را برای گرجستان و یا داغستان هموار نمایند. شگفت این که، این تحرکات پی‌درپی در درون خاک آذربایجان، به ناگه و سوسه تصرف شروان و مواجه با دولت آق‌قویونلو و وابستگان محلی را در خاطر صفویان برانگیخت. طبق انگیزه اخیر، شیخ‌حیدر صفوی (۸۶۴-۹۳ ق. / ۸۸-۱۴۶۰ م.) در یکی از مهیج‌ترین عملیات‌های نظامی‌اش در قفقاز (۸۹۳ ق. / ۱۴۸۸ م.)، بدو، شکی را پایگاه تدارکاتی در حمله به طوائف گرجی قرار داد، ولی ناگهان در اقدامی صاعقه‌وار حملات خود را به قصد تسخیر شروان و قلعه‌های اطراف آن تغییر داد، ولی در نهایت به شکلی فاجعه‌بار شکست‌خورده و کشته‌شد.^{۲۵} در ادامه و به طرزی مشابه، فرزند او اسماعیل‌میرزا (۹۰۷-۳۰ ق. / ۱۵۰۱-۲۴ م.) در اولین اقدام برای کسب حاکمیت آذربایجان، در اوایل سال ۹۰۶ ق. / ۱۵۰۰ م. به گرجستان یورش برد و پس از انقیاد آن قلمرو بلافاصله به شروان بازگشت و در نزدیکی قلعه گلستان، فرخ‌یسار شروان‌شاه (متحد آق‌قویونلوها) را شکست داده^{۲۶} و در پی آن شهر باکو را نیز متصرف شد. و به فرجام، در جنگ شرور در ناحیه نخجوان در سال ۹۰۷ ق. / ۱۵۰۱ م. سپاهیان الوند میرزا فرمانروای آق‌قویونلو را درهم‌شکست و با این اتفاق، کنترل قاطع سرزمین آذربایجان به دست او افتاد و با تاج‌گذاری که آغاز این سال در تبریز انجام داد، سلسله حکومتی صفویان را در سرزمین آذربایجان و مناطق تابعه تأسیس نمود.^{۲۷}

با تأسیس حکومت صفوی که با تصرف مناطق قفقاز جنوبی همراه بود، موقتاً، زنجیره علت‌ومعلول‌های مورخان صفوی به حوزه قفقاز پایان می‌پذیرد. مع‌الوصف، در سنوات بعدی، رقابت‌های صفویان و عثمانی‌ها بر سر مناطق مورد نزاع در بخش‌های جنوبی و شمالی قفقاز که تا قرن یازدهم هجری/هفدهم میلادی ادامه داشت، به‌صورتی کمابیش برای وقایع‌نگاران صفوی انگیزه دگرباره‌ای فراهم ساخت که به نکته‌گیری از وقایع و یا توصیف جغرافیای آن مناطق بپردازند. گرچه، در تمامی مراحل گزارشات آنان فاقد نوعی نگرش آگاهانه به جغرافیا بود، با این حال، همین لندک نیز می‌تواند نمونه‌های پژوهشی لازم برای بررسی مجدد جغرافیای تاریخی شمال آذربایجان و قفقاز جنوبی را فراهم نماید.

۲۵. برای رویداد اشاره شده، نک. خنجی، تاریخ عالم‌آرای امینی، ورق‌های عکسی ۱۴۱ الف و ب الی ۱۵۶ الف و ب؛ غیاث‌الدین بن همادالدین الحسینی خواندمیر، تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر، با مقدمه جلال‌الدین همائی، به تصحیح محمد دبیرسیاقی، چ ۳ (تهران: کتابفروشی خیام، ۱۳۶۲)، ص ۴۲۸ و ۴۳۲ و ۴۳۴ و قاضی‌احمد غفاری غزوینی، تاریخ جهان‌آرا، دیباجه از حسن نراقی (تهران: کتابفروشی حافظ، ۱۴۰۴ ق.)، ص ۲۶۲.

۲۶. شروان‌شاهان، حکومت محلی تابع قره‌قویونلو و آق‌قویونلوها در آذربایجان بودند که پس از شکست از اسماعیل میرزا و با حفظ نوعی خودمدری داخلی تابع حکومت صفویان گشتند. اما، بی‌ثباتی سیاسی دوره حکومت شاهرخ‌بن فرخ‌یسار شاه‌طهماسب اول (۹۳۰-۸۴ ق. / ۱۵۲۴-۷۶ م.) را مصمم ساخت تا برادرش القاص میرزا را در سال ۹۴۵ ق. / ۱۵۳۸ م. به منظور تسخیر مناطق حکومتی آنان گسیل دارد که با این رویداد، شروان‌شاهان منقرض گردیده و شروان نیز به عنوان ولایتی از آذربایجان تحت نظارت مستقیم صفویان قرار گرفت. برای مطالعه جزئیات بیشتر، نک. رضاقلی‌خان هدایت. تاریخ روضه‌الصفای ناصری: در ذکر پادشاهان دوره صفویه، افشاریه، زندیه و قاجاریه، چ ۸ (قم: کتابفروشی‌های خیام و پیروزی، ۱۳۳۹)، ص ۷۰-۶۸ و برای تحقیق مستقل دیگری، نک. رحیم رئیس‌نیا، تاریخ عمومی منطقه شروان در عهد شروان‌شاهان (تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۸۰).

۲۷. برای ملاحظات بالا، به منابع پیش رو مراجعه شود: خواندمیر، ۱۳۶۲، ۴۵۴-۶۶؛ ولی‌قلی‌خان شاملو، قصص‌الخاقانی، تصحیح سیدحسن سادات ناصری (تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۱)، ۳۶-۳۴؛ عالم‌آرای صفوی (مؤلف ناشناس) به‌کوشش یدالله شکری، چ ۲ (تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۶۳)، ص ۵۶ و ۵۸ و ۶۳-۷۵ و ترکمان‌منشی، تاریخ عالم‌آرای عباسی، ص ۲۴.

نتیجه گیری

در مورد جغرافیای تاریخی قفقاز و آذربایجان، بخش اعظم مشکلات از کمبود اطلاعات و همچنین، ضعف تفسیر و تأویل درباره آنچه که در اختیار داریم ناشی می‌شود. لذا، گاهاً منابع مکتوب تاریخی فرصت مغتنمی را برای کسب دانش جغرافیایی فراهم می‌سازد. از این لحاظ، با مطالعه مآخذ دوران صفوی (قرن نهم لغایت اوایل دهم هجری/پانزدهم و اوایل شانزدهم میلادی) به اطلاعات چندی دست یافتیم و با وجود اینکه گزارشات هیچ‌یک مبتنی بر مشاهده مستقیم نبوده است، لیکن تا حدی اصول عقلی در علیت‌باوری جغرافیایی در آنها رعایت شده است. اما، علیت اشاره‌شده عمدتاً مرهون تأثیرپذیری مورخان از رابطه سیاست و قدرت در محیط جغرافیایی است، به این معنی که صفویان برای تأمین امنیت آذربایجان مجبور بودند بر مشکلات ناشی از وسعت زیاد آن غلبه کنند و همین امر آنان را مصمم ساخت تا با اعمال حاکمیت بر این سرزمین، نوعی جغرافیای مقاومت را در برابر تهدیدات برون‌زا شکل دهند. طبیعتاً، این مقاومت به پی‌ریزی استراتژی آنان در برخی مناطق قفقاز شمالی و جنوبی، خاصه گرجستان انجامید و آنها را از مقاومت به توسعه و قدرت کشاند. بدین‌جهت، مورخان صفوی به جغرافیای مناطقی توجه داشتند که صرفاً تمایل به شناسایی آن در ارتباط با حوادث معین داشتند. از این رو، گزارشاتشان حاوی تغییرات بی‌دوام نقشه‌های جغرافیایی است. دو سؤال مهم برای مورخان این بوده که «چه چیزی اتفاق افتاد؟» و «کجا اتفاق افتاد؟» و در پژوهش حاضر، ما با دست‌چین کردن مباحث مطروحه پرسش دوم، به اطلاعات ممتازی از مفهوم تاریخی و عینی پیوستگی آذربایجان جنوبی و شمالی و نیز از چند شهر استراتژیک و نیز مرزهای شمالی آذربایجان، نقش‌های مواصلاتی این خطه با قفقاز شمالی، مناطق مورد نزاع صفویان در قفقاز شمالی و جنوبی، اقوام، ادیان و تا حد کمی فرهنگ عامه دست یافتیم و با مقایسه‌هایی که از چند منابع متأخر صورت پذیرفت، اطلاعات جغرافیایی ما رو به تکمیل و تزیید گذاشت. با این وصف، استلزام‌هایی که با تعیین و ادغام دو علم جغرافیا و تاریخ مشخص می‌شود، ویژگی‌های جغرافیای تاریخی قفقاز و آذربایجان را در پدیداری گزاره‌های مورد توصیف مورخان طی سده‌های نهم و دهم هجری را تا حدودی آشکار می‌سازد.

منابع و مآخذ

۱. آکینر، شیرین. (۱۳۶۶). اقوام مسلمان اتحاد جماهیر شوروی. ترجمه علی خزاعی‌فر. مشهد: معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی.
۲. امیراحمدیان، بهرام. (۱۳۸۳). بررسی کشورشناسی جمهوری آذربایجان، ۱۳۸۳، تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.

۳. ----- (۱۳۷۷). جغرافیای قفقاز. تهران: انتشارات وزارت امور خارجه،
۴. بارتلد، ویلهلم. (۱۳۷۷). جغرافیای تاریخی ایران. ترجمه همایون صنعتی‌زاده. تهران: بنگاه محمود افشار.
۵. باکیخانوف، عباسقلی آقا. (۱۳۸۳). گلستان ارم. تاریخ شیروان و داغستان از آغاز تا جنگ‌های ایران و روس. ویراستار عبدالکریم علی‌زاده. تهران: انتشارات ققنوس.
۶. بیات، عزیزالله. (۱۳۷۴). شناسایی منابع و مآخذ ایران: از آغاز سلسله صفویه تا مشروطیت. ج ۲. تهران: امیرکبیر.
۷. پارسادوست، منوچهر. (۱۳۷۵). شاه اسماعیل اول پادشاهی دیرپای در ایران و ایرانی. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۸. پیگولوسکایا و دیگران. (۱۳۵۴). تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده هجدهم میلادی. ترجمه کریم کشاورز، چ ۴. تهران: انتشارات پیام.
۹. ترکمان منشی، اسکندربیگ. (۱۳۶۴). تاریخ عالم‌آرای عباسی. خطاطی توسط باقری و تصحیح و مقابله توسط شاهرودی. چ ۲. تهران: نشر طلوع و سیروس.
۱۰. جُناب‌دی، میرزابیگ حسن حسینی. روضة‌الصفویه. عکس‌برداری شده از نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای ملی. شماره ۱۲۷۳۰
۱۱. خنجی اصفهانی، فضل‌الله بن روزبهان، تاریخ عالم‌آرای امینی. عکس‌برداری شده از نسخه خطی، کتابخانه فاتح استانبول به شماره ۴۴۳۰.
۱۲. خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین الحسینی. (۱۳۶۲). تاریخ حبیب‌السير فی اخبار افراد بشر. با مقدمه جلال‌الدین همائی. به تصحیح محمد دبیرسیاقی. چ ۳. تهران: کتاب‌فروشی خیام.
۱۳. رئیس‌نیا، رحیم. (۱۳۸۰). تاریخ عمومی منطقه شروان در عهد شروان‌شاهان. تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه.
۱۴. سفرنامه‌های ونیزیان (شش سفرنامه). (۱۳۴۹). ترجمه منوچهر امیری. تهران: انتشارات خوارزمی.
۱۵. شاملو، ولی‌قلی‌خان. (۱۳۷۱). قصص‌الخاقانی. تصحیح سیدحسن سادات ناصری. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. ۱۳۷۱.
۱۶. عالم‌آرای صفوی (مؤلف ناشناس). (۱۳۶۳). به کوشش یدالله شکری. چ ۲. تهران: انتشارات اطلاعات.
۱۷. عبدالطیف قزوینی، یحیی. (۱۳۶۳). لب‌التواریخ. به خط محمدباقر نیرومند و به سفارش ضیاء‌الدین محیط. تهران: انتشارات بنیاد گویا.
۱۸. غفاری قزوینی، قاضی‌احمد. (۱۴۰۴ ق.). تاریخ جهان‌آرا. دیباچه از حسن نراقی. تهران: کتاب‌فروشی حافظ.

۱۹. لسترینج، گای. (۱۳۸۳). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه محمود عرفان. چ ۸. تهران: شرکت انتشارات علمی-فرهنگی.
۲۰. مفتاح، الهامه و ولی، وهاب. (۱۳۷۲). نگاهی به ایران‌شناسی و ایران‌شناسان کشورهای مشترک‌المنافع و قفقاز. تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.
۲۱. واله اصفهانی، محمدیوسف. (۱۳۷۲). خلدبرین (ایران در روزگار صفویان). به کوشش میرهاشم محدث. تهران: بنگاه محمود افشار یزدی. ۱۳۷۲.
۲۲. هدایت. رضاظقی‌خان. (۱۳۳۹). تاریخ روضه‌الصفای ناصری: در ذکر پادشاهان دوره صفویه، افشاریه، زندیه و قاجاریه. ج ۸. قم: کتابفروشی‌های خیام و پیروزی.
۲۳. هینتس، والتر. (۱۳۶۲). تشکیل دولت ملی در ایران: حکومت آق‌قویونلو و ظهور دولت صفوی. ترجمه کیکاووس جهانداری. چ ۳. تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
24. "Armenia, Azerbaijan and Georgia: Country Studies". (1995). Edited by Glenn. Curtis. Washington DC publishing.
25. Berzeg, Sefer E. (1996) "Kafkasya ve Çerkesler bibliografyası: Kafkasya gerçeği". Türkiye: Samsun. E. Berzeg.
26. Ehmedli, Ateş. (2011 Ocak- Haziran.) "Şirvan Halk Biliminin Coğrafi, Tarih ve Etnoğrafik İlkeleri". Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. Azerbaycan Özel sayısı- I.
27. "Encyclopedia of The World's Minorities". (2013). Editor Skutsch. Carl, Vol 1, A-F. Routledge: New York and London.
28. Minahan, B James. (2000). "One Europe, Many Nations: A Historical Dictionary of European National Groups". London: Greenwood Press.
29. Özey, Remezan. (2016). "Kafkaz Ülkeleri Coğrafiyası". Ankara: Anakara Pagem Akademi Yayıncılık.
30. Özsaray, Mustafa. (2012). "Çerkeslerin İslamlaşması: Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslamiyetin Kuzey Kafkazyaya Girişi". İstanbul: İz Yayıncılık.
31. "The Statesman's Year Book: from 1969 to 1990". (1982). Editor John Paxton. The University California's. Martin's Press.